

A gogánváraljai mennyezetfestmény készítettője és kora.

Irta: KELEMEN LAJOS.

Erdélyből, a kis-küküllőmegyei Gogánváralja szegényes, kis református templomából, 1903-ban, vásárlás útján egy megrongáltan is szép, művészettörténeti nézőpontból pedig megbecsülhetetlen értékű mennyezetfestmény jutott a budapesti Szépművészeti Múzeum tulajdonába.

A szakirodalom már harminc évvel azelőtt ismerte ezt a kincset, melyet *Schulcz Ferenc*¹ építész 1869-ben, véletlenül fedezett föl. Ma már azt is tudjuk, hogy a maga nemében páratlanul áll a régi Magyarország összes ilyenfajta emlékei között. Hatvan éve, hogy bekerült az irodalomba, negyedszázada mult, hogy egy országos közgyűjtemény kincstárában kapott méltó helyet, s bár megfelelő másolata is rég elkészült: máig sincs kiadva. Igazán eljött végre az ideje, hogy ez a megbecsülhetetlen emlék értékéhez méltóan – akár magára, akár a közel egykoru ádamosi mennyezetfestményekkel együtt – színes hasonmásban kerüljön kiadásra.

A gogánváraljai mennyezetfestményeket a szakemberek közül *Schulcz Ferenc* említi legelőbb, 1869-ben.² Utánna 1874-ben *Rómer Flóris* a *Régi falképek Magyarországon*³ című művében szóról-szóra átvette *Schulcz* szövegét. E könyven és a gogánváraljai mennyezetről írott cikkén föllelkesezve, a marosvásárhelyi református kollégium két VI. gimnázista tanulója 1894 októberében

¹ *Schulcz* a vajdahunyadi vár helyreállításával lévén megbizva, onnan kiindulva, 1869 júliusában, főleg a tetőszerkezetek megismeréséért egy tanulmányutat tett Erdélyben. Így jutott el Erzsébetvárosra, ahol akkor nem volt szálloda. *Schulcz* az ottani tisztartótól kért szállást, de ez megtagadta. *Gál* nevű gogánváraljai birtokos ezt megtudva, meghívta magához *Schulcz*ot s ő így látta meg a nagybecsű emlékeket, melyekről addig semmit se tudott.

² *Schulcz* Ferenc építész jelentése erdélyi útjáról. *Archaeologiai Értesítő* 1870. II. 159. l.

³ *Monumenta Ungarica Archaeologica* III. 1. rész, 108–109. l.

elgyalogolt a mennyezetfestmények megtekintésére.¹ Egyikük három négyszögét lefestette, a másik a mennyezet beosztásáról és címereiről vázlatot vett föl, majd tovább haladva fölfedezték az ádámosi legrégebb évszámos (1526) magyar mennyezetfestményt is. Ezekről és az 1642-i magyarfülpösi mennyezetfestményekről aztán 1898 végén e sorok írója az Erdélyi Múzeumba ismertető cikket írt,² melynek kéziratát olvasva, a folyóirat szerkesztője és az Erdélyi Múzeum-Egyesület akkori titkára, dr. Szádeczky Lajos egyetemi tanár, az Erdélyi Múzeum Egyesület választmányában 1898 december 7-én jelentést tett és dr. Békésy Károly későbbi kolozsvári egy. rk. tanárral együtt, – aki kitűnő rajzoló is – megbízást kaptak a kis-küküllőmegyei műemlékek megtekintésére. Az akkori enyhe télelő lehetővé tette, hogy rögtön, dec. 9-én elindulva, három napi út után a két mennyezetfestményen kívül számos más műemlékről tehettek jelentést. Dr. Szádeczky Lajos cikket is írt erről az útról³ s ez a cikk és az ő budapesti összeköttetései főtényezők voltak abban, hogy Erdély két legrégebb mennyezetfestménye méltó helyekre jutott megőrzésre.

Csakhamar ezután Budapesten Ráth György szerkesztésében megjelent az *Iparművészet Könyve* s ennek második kötetében (1905) dr. Éber László a bútorművességgel kapcsolatban a mennyezetfestményekről írva, részletesen méltatta a szép gogánváraljai mennyezetfestményeket⁴ s közölte belőlük Máté evangelista képét és Sámson küzdelmét az oroszslánnal. A cikk jelezte azt is, hogy „az egész mű színes képekben való publikációja is kilátásban van, Gróh István kiválóan sikerült másolatainak alapján”.

Azóta negyedszázév telt el s a legszebb és legérdekesebb magyarországi mennyezetfestmény nemcsak hogy nem jelent meg, de az irodalom se foglalkozott többé vele. Egyedül a címereit tárgyalta és közölte 1913-ban Csoma József, a kitűnő heraldikus.⁵

E címerek alapján lehet megkísérteni annak a megfejtését, hogy

¹ A két tanuló Ribiczei ifj. Nemes Ödön és e sorok írója volt. Nemes Ödön hasonló nevű polg. isk. igazgató és festőművész édesapjának könyvtárában megvolt Rómer munkája. Ennek és Orbán Balázs Székelyföld leírásának olvasása keltette föl érdeklődésünket a fal- és mennyezetfestmények iránt. Ennek eredménye volt aztán 1894-ben a marosszentkirályi, a következő évben a marosszentannai és 1896-ban a nyárádszentlászlói freskók fölfedezése. Gogánváraljára az 1894-i szüreti szünidőn mentünk el. Désfalván, Musnay Samuné rokonomnál szállottunk meg s innen jártuk meg Gogánváralját. A templomban a festményekről ifj. Nemes Ödön vett vázlatot apja számára, akinek szándéka volt az egész mennyezet lemásolása is. Ott tapasztaltuk, hogy az eső a rossz fedelen át mennyire károsította a nagybecsű emlékeket.

² Három erdélyi mennyezetfestményről. Erdélyi Múzeum. 1898. 606–14. l.

³ Műtörténeti tanulmányát. Erdélyi Múzeum 1898. 614–16. l.

⁴ Id. mű 480–84. l.

⁵ Csoma J.: A magyar heraldika korszakai 44–45. A címerek a 45. lapon.

ki és mikor készíttette a gogánviraljai mennyezetfestményeket?

*

Csoma József a gogánviraljai mennyezetfestményeken előforduló hat cimerről a következőket írja: „Egyike Magyarország címere, négyeit pajzsban, olyan elrendezéssel, aminővel azt I. Mátyás királyunk használta. A következők: veres pajzsban ezüst kigyó, szájában kereszt aranyalmával; egy másik címer pajzsában: zöld tövises száron három fehér rózsa; a következőnek veres pajzsában három ezüst harántpólya; az ötödik sárga hárslevél és arany csillag;¹ az utolsó: veres pajzsban fehér liliom. Ezen címerek tulajdonosait még nem ismerjük, de a kigyós címer egyezik a Dorozsma-nemzetség címerével, a három rózsa a Sente-Mágocs-, a hárslevél a Rathold és a liliom a Győr nemzetség címerével. Csak a három harántpólyás címerre nem ismerünk hazai címereink között analogiát mást, mint az Ozorai (Scolari) családot, de a mely Zsigmond király országlása után nem szerepelt hazánkban.

A mennyezet nagy fakockáiban nagyon kis helyet foglalnak el a címerek. Koszorúalakú virágornamentika közepébe illesztett kis körbe vannak beszoritva a címerpajzsok. Mind a hat pajzs-címer, melynek színei ma már részben meg nem határozhatók, alakjai ha itt-ott nem töltik ki egészen a pajzsot, eléggé lendületesek és jó hatásúak. A pajzs alakja a harántpólyás címernél többszörösen bekanyarított oldalú, esetlen alakú, a többinél hol balra fordított tárcsa, hol perspektív alakban festve, de mindig ügyesen beillesztve a köralakú foglalvány hajlásába. Ezen merész hajlású tárcsapajzsok meghatározzák a gogánviraljai mennyezetfestmény korát is, mely az 1475–1500-ig terjedő időszakra tehető.”²

Ezekhez meg kell jegyeznünk, hogy Csoma József csak a szövegben követi a címerek elhelyezésének sorrendjét, de ezek rajzai már nem ilyen sorban következnek. Pedig a *címerek helye a festető családjának, illetve személyének meghatározásánál elsőrendűen fontos*. Épen ezért adjuk a gogánviraljai mennyezet 48 négyzetének beosztását, mely mind a címerek, mind az alakos és növénydíszes ábrázolások, mind az utóbbiakkal a címerek elhelyezéséről is áttekintést nyújt.³

¹ E címer pajzszinét 1894-ben pirosnak, a hárslevelet zöldnek, a szárnban fekete kihuzással s a kiserő csillagot sárgának jegyeztem le. Ezt azért tartom szükségesnek megemliteni, mert a rossz templomfedél miatt az eső és hólé más akkor megromgálta néhol a mennyezetet s azután még évekig romlott, míg megvették. Így 1894-ben még látszott a magyar címer heraldikai alsó bal mezéjében a három fej, míg Csoma képe ott csak piros mezőt jelöl. Ez a rész kétségtelenül 1894 és 1903 között ázott le. Valószínű aztán, hogy a mennyezetdeszkák a leszedésnél, csomagolásnál és szállításnál a legnagyobb vigyázat mellett is szenvedhettek apróbb sérüléseket.

² Csoma J.: id. műve 44–45 l.

³ Az alakos minták meghatározásánál teljesen Éber László drt követem.

KELET

Angyali üdvözet	Növény- dísz	Az oltári szentség misztikus formában; Jézussal ábrázolva	Angyal, lándzsával	Vadember	Barii Szent Miklós püspök
Növény- dísz	Növénydísz, közepén a kígyós címerrel	Növénydíszítmények		Növénydísz, közepén a magyar címerrel	Növény- dísz
Máté evangélista	Dávid és Góliát harca	Növénydísz, a 3 rózsás címerrel	Sámson harca az oroszlánnal	Növénydísz a három haránt- polyás címerrel	János evangélista jelvénye
N ö v é n y d í s z í t m é n y e k					
N ö v é n y d í s z í t m é n y e k				Szent György	Növény- dísz
Márk evangélista jelvénye	Növény- dísz	Növénydísz a hárs- leveles címerrel	Növénydíszek		Lukács evangélista jelvénye
Növénydíszítmények		Növénydísz a lilimos címerrel	Növénydíszítmények		
N ö v é n y d í s z í t m é n y e k					

ÉSZAK

DÉL

NYUGAT

Ez a beosztás az első pillantásra mutatja, hogy az alakos ábrázolások a templom hajóját borító mennyezet deszkanégyszögeinek keleti során, az oltár felé, a főhelyen s utána a harmadik sorban csoportosultak legnagyobb számban¹. Közöttük az alakos

¹ Az első sor hat táblája közül ötön kapunk ilyeneket. A harmadik sorban újra hat tábla közül négy alakos. A következő öt sorra aztán mindössze csak két evangélista jelvénye és Szent György jut.

ábrázolások gazdag keretében, a második sorban, ott találjuk aztán a délről számított második táblán a magyar országcímet s ugyanazon sorban az északról számított második helyen vörös pajzsban az ezüst kígyót, szájában kereszt aranyalmával.

Ez az előkelő, főhelyre alkalmazott, az országcímerrel szembe forduló címer kétségtelenül, a menyezet festetőjének, a donatornak a címere.

Azt kell tehát keresnünk, hogy melyik családból, ki lehetett az?

*

Csoma József a mennyezet kígyós címeréről azt mondja, hogy az egyezik a Dorozsma nemzetségével. Ebből a nemzetségből származtak a hatalmas Garaiak. *Éber* László is ezen az alapon írta azt, hogy a kérdéses címer nyilván a Garai családé. Viszont *Schulcz* és *Rómer*, valamint *Szádeczky* Lajos minden bizonyítás nélkül, ugyanezt a Bethlen címernek mondják. A kétféle, látszólag ellentétes megállapítás oka pedig ismét az, hogy a Dorozsma nemzetség, illetőleg a Garaiak címere némileg hasonlít a Bethlen címerhez.¹

A kérdést az dönti el, hogy melyiknek volt köze a Gogánváraljához és templomához.

Mindenekelőtt bizonyos, hogy a Dorozsma nemzetségnek s a belőle származó Garaiaknak Erdélyben, de különösen Gogánváralján soha sem voltak birtokai². Címerük tehát csak a család valamelyik országos főméltóságát viselő tagja címerként kerülhetett volna a gogánváraljai templom mennyezetére. A család utolsó ilyen tagja Garai László nádor volt. De róla tudjuk, hogy már Mátyás király uralkodása elején, 1458-ban vagy 59-ben meghalt s családja tagjai sem vittek többé Mátyás alatt és után jelentékeny szerepet. Mindazok a szakemberek, akik e mennyezetről újabban írtak, annak keletkezési idejét díszitményei, címerei és betűi alapján, kivétel nélkül a XV. század utolsó negyedére, vagy végére tették. Itt tehát nem lehet szó Garai László nádor címeréről. De aligha lehet szó

¹ A hasonlóság azonban épen nem teljes. Erre nézve l. *Dr. Nyáry* Albert: A heraldika vezérfonala 238–39 l. és a lapok közt Garai Miklós nádor 1415-i színes címerét. *Csoma* József: Magyar nemzetségi címerek 41–44. és 71–74. A pajzs színe a Dorozsma nemzetségből származó Garaiaknál *kék*, a kígyó *arany*. A Becse-Gergely nemzetségbeli Apafiak és Bethlenek pajzsszíne a XVI. sz. elején egyformán *vörös* volt s így a nemzetség pajzs színének is a legrégebb emlékek nyomán a *vöröset* fogadhatjuk el. A Bethlenek kígyója mind a gogánváraljai mennyezet címerén, mind a goroszlói csatában zsákmányul esett régi zászlójukon *ezüst*. V. ö. *Sebestyén* Józsefnek e folyóiratban az Apafi és Bethlen címerekről most megjelenő tanulmányát. Továbbá a *Turul* 1893. 11. évf. 9. lapjához tartozó műlapján a Bethlen zászlót. *Varju* Elemér a Századok 1928-i évfolyamában megjelent bírálói észrevételeiben az Apafi címerről csak XVII. századi adatok alapján írván, észrevételei a címerpajzs régi színének megállapításában nem irányadók.

² L. Karácsonyi János: Magyar nemzetségek stb. I. 414–24. Csánki Dezső a Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. V. c. 861–62 és 900.

más gogánváraljai XV. századi birtokos családról vagy személyről is.¹

Gogánváralja a középkorban egyszerűen *Váralja* volt. A fölötte emelkedő hegyen állott *Újvár* vára, mely valószínűleg a nagy mongol-tatárjárás után épült s a XIV. százévben mint királyi vár szerepelt.

Azonban Zsigmond király 1405-ben az egész várat Bonyha mezővárossal s Bernád, Csávás, Solymos, Dályán és *Váralja* falukkal együtt Losonczi (Dezső fia Miklós fiának) Istvánnak adományozta. Később is főleg az ő utódai birták, a XV. század végéig, 1492-ig. Ekkor a magvaszakadt Losonczi Dezsőfi László után királyi adományul a vár és tartozékai a Báthoryak kezébe jutottak, de már 1495-ben *Váralja* – a vár nélkül – más falukkal együtt ismét Losonczi Dezsőfi birtok s akkor a vécsi várhoz birtokolták. Pár év múlva, 1501-ben aztán *Bethleni Bethlen Miklós* olyan megállapodásra lépett nádasdi Ungor (Ongor, Hongor) Jánossal és Miklóssal, a Hunyadiak rokonaival, hogy ezek a Bethlen Miklós birtokában levő, a cserelévélben megnevezett várakért és tartozékaiért átadják neki a küüllőmegyei Magyaros, Hétur, Bun, Solymos, *Váralja* helységeket, *Újvár* várát (Gogán vár), Leppendet Csávást és két Torda megyei falut s több részjórészt. Ehhez az egyezséghez 1503. június 7-én II. Ulászló király is hozzájárult. Bethlen Miklós még ebben az évben, előbb, ápr. 5-én, be is iktattatta magát új birtokaiba.²

Lukinich Imre dr.-nak a Bethleni gr. Bethlen család története című művéből részletesen megismerhetjük ez V. Bethlen Miklós életét. Mátyás király alatt részt vett annak hadjárataiban s Alsó-Ausztriában Retz vár és város parancsnoka volt. Mátyás halála után előbb Korvin János mellett foglalt állást, de midőn ennek megválasztása nem sikerült, kétféle pártváltoztatáson keresztül esve, 1491 végétől II. Ulászló híve lett; visszatért Erdélybe, megosztozott Bernát nevű testvérével, majd rendre megszerezte ennek vagyonrészét s pár év alatt óriási kiterjedésű birtokot hozott össze, melyet aztán előbb 1511-ben gyermekeivel megosztott, majd midőn ő 1520 május előtt meghalt, utána ezek örökölték³.

¹ A Csánki Dezső id. művében említett családok, melyek *Váralján* 1405-től a XVI. század első két évtizedéig birtokosok voltak a *Losonczi* v. *Losonczi Dezsőfi*, a *Fejéregyházi* vagy *Nádasdi Ungor* (Ongor, Hongor) *Báthory*, *Bethlen* és *Szobi*. Ezek közül e sorok írója csak az elsőnek és a három utolsóknak címerét ismeri. Ezek nem azonosak a gogánváraljai mennyezet címereivel.

² A Hunyadiak kora Magyarországon. Csánki Dezső dr.: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. V. c. köt. 861–62. 900. Beke Antal: A kolozsmonostori konvent levéltára 89 l. Dr. Lukinich Imre: A bethleni gr. Bethlen család története 21 l.

³ Lukinich Imre dr. id. műve 20–26.

E vagyon egyik jelentékeny része s a régi családi birtokokon kívül épen az első legnagyobb, állandóbb szerzeménye a küllőmegyei Ujvár vára és tartozékai voltak. Ezek közé tartozott a vár alatt fekvő Váralja falu is, melyet a pápai tizedjegyzékek már 1332–37-ben önálló egyházas helységnek említnek. Egyszerű kis, csúcsives izlésű temploma már jó kétszáz éves épület lehetett,¹ midőn Bethlen Miklós a fölötte álló vár és Váralja falu birtokosaként kegyura lett. Bizonyára újitásra szorult s Bethlen Miklós kora szokását követte, midőn nagy, új vagyonhoz jutva, hálából áldozott az Isten házára is s annak diszes mennyezetet készíttetett.

Erre a mennyezetre festette föl – ismét kora szokása szerint – családi címerét is.²

A gogánváraljai kigyós címert tehát csak az V. Bethlen Miklós címerének lehet tekintenünk s a mennyezet délkeleti sarkába festett Szent Miklós püspök képe is minden bizonnyal az ő keresztnévvel függ össze³. Mivel pedig Bethlen Miklós 1501-től, illetőleg 1503-tól 1520-ig volt Ujvár és Váralja ura, így a mennyezetet is ebben az időben festethette. A diszitmények, viseletképek és a címerpajzsformák mindenesetre inkább a XVI. százév letelejére vallanak s lélektani okokból is valószínűbbnek látszik, hogy a festmények nem sokkal a tényleges birtokbajutás után keletkezettek.

A keletkezés korára különben a mennyezeten előforduló címerek szerencsés megfejtése még több világosságot deríthet. Ezek közül azonban még az országcímert is eddig több-kevesebb határozottsággal Mátyás kori magyar címernek tartották. Tény, hogy azt ilyen formában Mátyás király is használta; de viszont a négyeit pajzs ezzel az elrendezéssel épen úgy megfelel II. Ulászló kori címernek is, mert a polyákon és a kettős kereszten kívül a cseh oroszlánt és a dalmát koronás leopárdfejeket II. Ulászló épen oly jogosan használhatta, mint I. Mátyás király. Itt tehát e címernek legfennebb egy ritkább alakja áll előttünk.

A többi címerről még nem tudjuk, hogy kikéi. Bizonyos, hogy

¹ Midőn a régi templomot lebontották, alapfalában egy középkori felíratos téglát találtak, melyet az Erd. Múzeum Régiségtárába küldtek be Felirata ma is megfejtetlen.

² Ugyanezen Bethlen Miklóstól maradt fenn 1489-ből és 1504-ből a Bethlenek legrégebb ismert pecsétcímere. Ez egyezik a gogánváraljai mennyezetével. Az utóbbin azonban a kigyó balra fordul, ami a vele szembe elhelyezett országcímer iránti heraldikai udvariasság szabályszerű követelménye.

³ Szent Miklós névadó védszentje lehetett. Mint vitéz katonának járhatott a kedvében a festő Dávid és Góliát harca, Sámson küzdelme és Szent György, a lovasok védőszentje megfestésével.

egyik sem az 1503–1520 közötti nádorok és erdélyi vajdák, vagy a templommal egyházilag vonatkozásba hozható akkori pápák, esztergomi és kalocsai érsekek, vagy erdélyi püspökök címere¹. Sőt úgy látszik, hogy Bethlen Miklós feleségéé, Álmosdi Chyre Margité², vagy legközelebbi rokonaié sincs közöttük³.

A gogánváraljai címerek

E címereknek jellemző sajátása, hogy *kivétel nélkül pajzs-címerek*. Ezeket főleg az olasz heraldika használta s divatjuk onnan jött át a renaissance izléssel Magyarországra. Hasonlóképpen olasz vonás a lófőpajzs használata is, melyet a keletről számitott harmadik mennyezetnégyesög-sorban, a magyar címer alatt találunk.

Mindezek, bár a későgot izlés számos jelét mutatják, mégis főleg környezetük gazdag lombdíszével, inkább a renaissance összbenyomásával hatnak és olasz mestert sejtetnek.

Annyi bizonyos, hogy ez a mennyezetfestmény, ha egy évtizednyivel, vagy legtovább negyedszázaddal fiatalabb is, mint eddig hittük: *a maga nemében egyetlennek s a régi Magyarország legszebb mennyezetfestményének marad*. Méltán sorakozik a Becse-Gergely nemzetség másik családjának, az Apafiaknak almakeréki művészeti emlékei mellé, hogy a Bethleneknek sok szép építészeti emlékükön kívül a festőművészetben is örökössé tegye alkotó érdemét.

¹ Ezek címerai mind ismeretesek, de a gogánváraljai címerektől mind különböznek.

² Ennek családja az Ákos nemzetségből származott.

³ A sógorságból is a Bolyaiak és Baládffyak címerét ismerjük, de ezek a mennyezetben nincsenek ott. Épen úgy nincsenek ott Bethlen Miklós vejeinek, Bánffy Jánosnak és Patócsy Miklósnak a címerai sem.